СЕРГІЙ ДЕМБІЦЬКИЙ,
аспірант відділу історії, теорії та методології соціології Інституту соціології НАН України

Теоретична валідність вимірювальної процедури і зміщення даних у соціологічному дослідженні

Abstract

The paper discusses a problem concerning theoretical validity of sociological measurement. The author analyzes historical development of the validity category mentioning a scientific approach to the problem taken by sociologists of the former Soviet Union.
Special attention is paid to the notions of 'concept' and 'construct' as related categories. The author suggest comparing these notions in three ways: (1) based on the degree of abstractedness; (2) referring to the degree of verificability; (3) with regard to various interpretations given to both notions.
The paper explores validity as a concept and as a construct. Taking into account W. Trochim's model of conceptualization, the author introduces his own approach to the validity of sociological measurement. There are five types of validity obtained in sociological research: theoretical, construct, internal, external, and predictive.
Besides, the article also provides a detailed analysis of the structure of theoretical validity and its kinds (face, content, composition, and logic validity). Face validity consists in appropriateness of theoretical construct to a social phenomenon brought into focus of investigation. The essence of content validity is to give a thorough description of theoretical construct, while composition validity deals with structure of theoretical construct and its dynamics. Logic validity refers to further operationalization of the phenomenon being studied.
The main points discussed in the paper are data biases. The author explains what kinds of biases may occur by theoretical validation procedure and gives concrete examples of possible consequences. In conclusion, specific features of the relationships between all types of validity are schematically presented.

Традиційно "валідність" є однією із ключових категорій в аналізі емпіричних даних як психологічних, так і соціологічних досліджень. Історію

розвитку цієї категорії розглядають з різних позицій. Так, І.Дев'ятко виокремлює два ключові етапи в розвитку поняття "валідність" [1, с. 61–69]. Перший етап пов'язаний із класичною теорією тестів. У цьому разі оцінка валідності зводиться до критеріальної оцінки, що лишає нерозв'язаною проблему відсутності незалежних засобів досягнення валідності. Другий етап належить до середини 1960-х — початку 1970-х років і вирізняється поглибленою рефлексією з приводу незадовільного розмежування категорій "надійність" і "валідність", що дістало відображення в концентрації уваги на конструктній валідності.

Дещо відмінна точка зору на розвиток категорії "валідність" міститься у праці А.Анастазі [2, с. 134–135]. На її погляд, ця категорія пройшла у своєму розвитку три основні етапи: 1) дескриптивний, що пов'язаний із тестами досягнень і змістовою валідизацією; 2) критеріальний, пов'язаний із тестами профпридатності й завданнями прогнозування успішності подальшої діяльності; 3) конструктний, ґрунтований на необхідності вимірювання абстрактних дослідницьких конструктів, які віддзеркалюють різні феномени людської психіки. Згідно із точкою зору, запропонованою А.Анастазі, конструктна валідність має найбільш комплексний характер і охоплює як змістову (дескриптивний підхід), так і прогностичну (критеріальний підхід) валідність.

Разом із тим є автори, які дотримуються інших поглядів на історію розвитку цієї категорії. Приміром, Д.Ґарсон [3] описує генезу поняття "валідність" і суперечності, характерні для розвитку цієї категорії на сучасному етапі. Відповідно до його точки зору, категорія "валідність" пройшла розвиток від установлення кореляції конструйованої шкали із залежною змінною через подальшу диференціацію видів валідності (змістова, конструктна, конкурентна і прогностична), що відповідають розв'язанню різноманітних дослідницьких завдань, до формування двох протилежних точок зору на сутність цієї категорії, що їх поділяють різні автори на даному етапі. Перша полягає в тому, що найбільш комплексною категорією, яка включає всі інші види валідності, є "конструктна валідність". Інша точка зору ґрунтується на твердженні, що категорія "валідність" включає кілька окремих видів, зокрема й "конструктну", кожен з яких спрямований на розв'язання специфічних завдань загальної валідизації.

Утім, незалежно від своєї позиції, всі автори визнають необхідність комплексної валідизації, завдяки якій лише й можливе досягнення достовірних результатів емпіричного дослідження.

У радянській, а згодом у російській і вітчизняній соціології сформувався дещо відмінний від зарубіжного погляд на валідність вимірювання. Тому, перш ніж братися до проблеми теоретичної валідності, необхідно згадати ключові праці радянського періоду, присвячені якості соціологічної інформації, щоби продемонструвати, як вони пов'язані із сучасним етапом розвитку емпіричної соціології. Звернімося до таких віх, як праці В.Ядова (1972) [4], В.Воловича (1974) [5], Б.Докторова (1979) [6], Г.Саганенко (1983) [7] і, нарешті, В.Паніотто (1986) [8], в якій підбито підсумок стосовно центральної, для якості соціологічного дослідження, категорії: "У вітчизняних працях із соціології доволі одностайно інтеґральну характеристику

якості соціологічної інформації називають надійністю" [8, с. 23]. Аналіз цих праць доводить високу узгодженість їх і наступність як термінологічного апарату, так і методологічного підходу, що, своєю чергою, передбачає можливість застосування в соціологічному вимірюванні саме радянської традиції. Це, однак, обтяжене низкою ускладнень.

По-перше, методологічний підхід, характерний для радянської емпіричної соціології, практично не використовується. Публікації з емпіричної соціології у провідних пострадянських соціологічних часописах, починаючи від початку 1990-х років і до сьогоднішнього моменту, практично не містять ані підтверджень застосування радянського методологічного підходу до соціологічного вимірювання, ані його розвитку[1]. Тут слід згадати працю В.Ядова [10, с. 119], в якій ідеться про надійність як "всеосяжну" категорію, що включає і обґрунтованість, і сталість, і правильність вимірювання. При цьому автор посилається на зазначені вище праці Г.Саганенко і В.Паніотто. Також необхідно згадати статтю Г.Саганенко [9], присвячену структурі емпіричного результату в соціології. У ній міститься слушне пояснення того, чому методологічний підхід, що застосовувався в радянській соціології, використовується вкрай рідко: "Подана нами схема аналізу емпіричного обґрунтування... мало співвіднесена із дослідницькою практикою" [10, с. 19].

По-друге, залучення українських соціологів до міжнародних порівняльних досліджень передбачає дотримання певних вимог до методологічного апарату, що його використовують у рамках цих досліджень. Цей апарат ґрунтується на міжнародних стандартах забезпечення валідності та надійності соціологічного дослідження, відмінних від стандартів, прийнятих за радянських часів. Наприклад, у методичному документі "Європейського соціального дослідження" [11] аналіз апробації опитувальних шкал базується на результатах обчислення конструктної валідності й ретестової надійності. Звісно, обидва ці терміни трапляються у згаданих працях радянських учених, але при цьому валідність перебуває на "периферії" термінологічного поля порівняно з надійністю, що не є характерним для теорії соціального вимірювання міжнародного зразка[2].

Таким чином, для ясності подальшого викладу необхідно розмежувати поняття надійності та валідності соціального вимірювання. Для цього відповідні категорії слід розглянути з позицій класичної теорії тестів[3]. У ній вирізняють такі типи надійності: ретестову, взаємозамінних форм, еквівалентних половин тесту, внутрішньої узгодженості й надійності оцінювача.

---

1 Принаймні в результаті аналізу таких соціологічних часописів, як "Социология 4М", "Социологические исследования", "Соціологія: теорія, методи, маркетинг", "Социологический журнал" і низки інших, я знайшов лише одну таку статтю [9].

2 Конструктна валідність згадується у праці Г.Батигіна. Проте, як і в інших працях того періоду, валідність подано як складову надійності. Докладніше див.: [12, с. 66–71].

3 Докладніше див.: [2; 13; 14].

Подальша частина статті присвячена специфікації категорії "валідність" як концепту і як конструкту. При цьому особливу увагу приділено опису теоретичної валідності. Це потребує розв'язання таких завдань:

1) пояснення сутності відмінності між такими важливими для теорії соціального вимірювання поняттями, як "концепт" і "конструкт";
2) аналіз поняття "валідність" у контексті традицій зарубіжної соціології й подання його в комплексному концептуальному вигляді;
3) обґрунтування категорії "теоретична валідність";
4) аналіз впливу недостатнього обґрунтування теоретичної валідності на зміщення даних соціального дослідження.

"Концепти" і "конструкти": особливості співвіднесення

Як концепти, так і конструкти мають безпосередній стосунок до теорії. В одній із дефініцій формулюється такий взаємозв'язок цих категорій: *теорія* — це набір взаємозалежних конструктів (ґрунтованих на концептах) і суджень стосовно них, що виражають системний погляд на досліджуваний феномен шляхом точного визначення залежностей між змінними, з метою пояснення, прогнозування і забезпечення можливості контролю феномена, що перебуває у фокусі дослідження [15]. Поняття "конструкт" введене в обіг у статті Л.Кронбаха і П.Міла [16]. Згідно з цією працею конструкт — це певна постульована ознака або властивість особистості, що їх передбачається відобразити в перебігу тестування. Більш розгорнуте визначення дає А.Анастазі: *конструкти* являють собою широкі категорії, виведені логічним шляхом із загальних ознак, властивостей або рис, що виявляють себе в безпосередньо спостережуваних поведінкових змінних; як теоретичні категорії конструкти недоступні для безпосереднього спостереження [2, с. 35].

Отже, будь-який соціальний феномен, що не піддається безпосередньому спостереженню, в межах його дослідження потребує створення відповідного конструкту. Проте визначення поняття "концепт" не настільки строгі, як у випадку поняття "конструкт", що дає змогу різним дослідникам використовувати його в різних значеннях. Так, В.Ґустав під *концептами* розуміє абстракції спостережуваних подій або категорії, що свідчать про сутнісні аспекти об'єкта чи події, які в інших ракурсах можуть відрізнятися одне від одного. Натомість конструкти в цьому контексті являють собою абстракції вищого рівня, отримувані шляхом комбінації концептів і менш комплексних конструктів [15]. Схожий погляд міститься в наведеному вище визначенні конструкту, що належить А.Анастазі. З іншого боку, часто-густо поняття "концепт" використовують для позначення явищ, котрі не піддаються безпосередньому спостереженню[1]. Отже, обидва ці поняття можна використовувати однаковим чином. Щоб уникнути дублювання, у пропонованій статті був проведений термінологічний аналіз, результати

[1] Див., наприклад, про концепт людського розвитку [17] і концепт суб'єктивної надійності [18].

якого подано далі[1]. Так, поняття "concept" має відмінний смисл для різних сфер діяльності (див. табл. 1). При цьому ми обмежимося найбільш релевантними в даному разі прикладами.

Таблиця 1

Переклад слова "concept" і його модифікацій

Слово, словосполучення	Сфера застосування	Переклад
Concept	Загальний лексикон	(1) Поняття, ідея (2) Загальне уявлення (3) Концепція
Basic concept	(1) Комп'ютери, політехнічна сфера, фізика, *наука* (2) Економіка	(1) Основне поняття (2) Основне, фундаментальне поняття (напр., гроші, товар, прибуток, вартість)
Scientific concept	Патенти	*Наукове поняття*

Таблиця 2

Переклад слова "construct" і його модифікацій

Слово, словосполучення	Сфера застосування	Переклад
Construct	(1) Загальний лексикон (2) *Наука*	(1) (мисленнєва) Конструкція; концепція; положення (2) Конструкція, логічна структура; конструювати, створювати
Theoretical construct	*Наука*	Теоретична побудова
Logical construct	*Наука*	Логічна побудова
Hypothetical construct	*Наука*	Гіпотетична побудова

З огляду на необхідність усунення дублювання взаємозв'язок цих категорій у соціології можна схарактеризувати так. По-перше, концепти виступають як категорії, яким відповідають явища і процеси навколишньої дійсності і які можуть об'єднуватися в теоретичні конструкти гіпотетичного характеру, що підлягають емпіричній перевірці. При цьому концепти повинні мати більш конкретний характер щодо більш абстрактних конструктів. По-друге, концепти і конструкти можна розрізняти за критеріями очевидності й доведеності — концепти є очевидним чином інтерпретованими, доведеними

[1] Автор статті користувався одним із найповніших і комплексних комп'ютерних російських словників ABBYY Lingvo 12.

й загальновживаними категоріями наукової практики, а конструкти — гіпотетичними побудовами, котрі поки не досягли статусу очевидності та підлягають дослідженню й обґрунтуванню. По-третє, концепти і конструкти мають співвідноситися як відображення двох видів реальності — сущого і можливого. Такий погляд особливо прийнятний для вимірювання в соціальних науках. Скажімо, існування суспільства (концепт) не підлягає сумніву, але уявлення про його сутність і особливості конструюються по-різному, виходячи з різних теоретичних перспектив.

Щоби визначити найбільш релевантний спосіб співвіднесення понять "концепт" і "конструкт", звернімося до праці методолога емпіричної соціології Х.М.Блейлока [19, с. 1–9]. У цій праці йдеться про такі суттєві аспекти побудови теорії:

По-перше, теорії не складаються цілком із концептуальних схем чи типологій, але мають включати також судження з приводу взаємозв'язку між концептами, або змінними (застосовно до емпіричного дослідження). У такому контексті концепти дорівнюють змінним (далі: концепти-змінні).

По-друге, термін "конструкт" може вживатися як дієслово (construct, constructing) для позначення процесу переходу від сукупності концептів-змінних до теорії. Отже, теорія конструюється на підставі концептів-змінних.

По-третє, побудова теорій загального характеру не може бути здійснена простим застосуванням концептів-змінних, що висуває необхідність використання концептів більш абстрактного, або загального характеру.

Відштовхуючись від цих міркувань, результати термінологічного аналізу і погляди Х.М.Блейлока співвіднесені в даній праці так: під концептами-змінними розуміються концепти (конкретний рівень), під абстрактними змінними — конструкти (абстрактний рівень), а під сукупністю абстрактних змінних (конструктів) — теорія. У цьому разі перший спосіб співвіднесення понять "концепт" і "конструкт" є найприйнятнішим у рамках вимірювання різних соціальних феноменів.

При цьому виникає питання: які концепти відносити до конкретного рівня, а які — до абстрактного і, отже, називати конструктами? Головним критерієм поділу їх є можливість отримання інформації про них на підставі одного анкетного запитання. Так, якщо інформацію стосовно концепту можна отримати на підставі одного запитання, то він належить до конкретного рівня, якщо — ні, то він належить до абстрактного рівня і є конструктом. Прикладами концептів (конкретний рівень) є: стать, вікова категорія, рівень освіти, національність, ставлення до чогось або когось конкретного тощо. Як приклади конструктів (абстрактний рівень) можна назвати ті поняття, що їх Е.Богардус розтлумачує для студентів-соціологів як початківців [20, с. 200–208]: комунікація, конфлікт, девіантна поведінка, громадська думка, соціальний інститут, соціальна мобільність тощо.

Про категорію "валідність" у соціології

Про суттєвий дефіцит досліджень з проблем вимірювання у вітчизняній соціології було сказано ще 1998 року [21, с. 67]. Одначе відповідних пуб-

лікацій не так багато, як можна було б очікувати за минулі 10 років. І якщо надійність вимірювання всебічно розглянуто в одній із нещодавніх публікацій [18, с. 168–170], то валідність вимірювання й досі очікує на свій опис. Проте вже було визначено вихідний пункт для такого твердження: "...інструмент вимірювання (окремий індикатор, адитивна шкала, тест тощо) має бути надійним, процедура вимірювання (на всіх етапах, включно з розробленням інструментарію) — валідною, отримані дані — достовірними" [18, с. 170].

Якщо виходити з такого розуміння валідності, першою і головною умовою її розгляду є усвідомлення того факту, що валідизації підлягає вся вимірювальна процедура, всі етапи дослідження. Така позиція розширює дослідницький пошук, але заразом забезпечує його конкретне фокусування.

У найзагальнішому вигляді під ***валідністю*** слід розуміти ***міру відповідності результатів дослідницького процесу дійсності*** [22, с. 190–191]. Це визначення окреслює валідність як науковий концепт. Але разом із цим виникає питання: про які, власне, результати йдеться? Для відповіді на нього варто звернутися до одного із найповніших описів конструкту валідності, здійсненого В.Трочимом [23]. Він вирізняє такі типи валідності: валідність висновку (conclusion validity), внутрішню валідність (internal validity), конструктну валідність (construct validity) і зовнішню валідність (external validity). Дотримуючись наведеного вище визначення, міру відповідності дійсності за кожним видом валідності можна визначити, якщо відповісти на відповідне запитання (див. табл. 3).

Таблиця 3

Види валідності (за В.Трочимом)[1]

Види валідності	Запитання, відповіді на які дають уявлення про міру валідизації
Зовнішня	Чи можемо ми здійснити узагальнення щодо інших людей, місць і періодів?
Конструктна	Чи впевнені ми, що наше вимірювання відобразило той теоретичний конструкт, який перебуває у фокусі дослідження?
Внутрішня	Чи є взаємозв'язки, виявлені в дослідженні, причинно-наслідковими?
Висновку	Чи є насправді зв'язок між передбачуваними причиною і наслідком?

Першим уразливим місцем цієї схеми видається вирізнення в окремий вид валідності висновку. Оскільки загальновідомим є положення щодо необхідності демонстрації зв'язку між двома змінними для подальшого обґрунтування причинного зв'язку, то валідність висновку слід тлумачити як складову внутрішньої валідності.

[1] Чітко проглядається вплив на цього автора праць Д.Кемпбела, в яких вирізнено і зовнішню, і конструктну, і внутрішню валідність (для детальнішого ознайомлення можна звернутися до [24] і [25]).

Наступний аспект, що потребує уточнення, стосується конструктної валідності. У згаданій праці В.Трочим як підвид конструктної валідності вводить валідність перекладу (translation validity). Вона, своєю чергою, містить очевидну (face validity) і змістову валідність (content validity). Можна сказати, що в цьому разі йдеться про "переклад" певного соціального феномена теоретичною мовою, в результаті чого дослідник формує теоретичний конструкт, який підлягає подальшому вимірюванню. Може видатися очевидним, що оскільки ми маємо справу з теоретичним конструктом, то валідність перекладу можна віднести до конструктної валідності. Але насправді це положення потребує уточнення. Власне, теоретична робота залишається теоретичною роботою і має розглядатися окремо від подальшої операціоналізації й емпіричної інтерпретації. Легко уявити ситуацію, коли теоретичний конструкт описаний доволі вичерпно, проте розроблена методика не забезпечує задовільного відображення цього конструкту. І протилежний випадок — хоча методика дає змогу цілком адекватно відобразити конструкт, одначе цей конструкт за змістом не валідний (наприклад, охоплює лише частину концептуального поля, що перебуває у фокусі дослідження).

Важливим моментом є той факт, що одне тільки обґрунтування теоретичного конструкту може розглядатися як повноцінна дослідницька робота, що не потребує в певних ситуаціях подальшого кількісного дослідження. Користуючись термінологією В.Циби [26], будь-який соціальний феномен можна подати у вигляді інтенсивних та екстенсивних величин. Якщо перші належать до якісного аналізу соціальних феноменів, то другі до того, наскільки одиниці, що мають відповідні якості, представлені кількісно в певній генеральній сукупності. Суто на виявлення таких інтенсивних величин спрямовані якісні методи і якісні підходи до дослідження соціальних феноменів, результати яких можна розглядати як самодостатні. Таким чином, інтенсивний аналіз у межах і кількісної, і якісної стратегій соціологічного дослідження спрямований на створення теоретичного конструкту, який у першому випадку є "фундаментом" подальшої дослідницької діяльності, а в другому — головною метою дослідження.

На підставі цих суджень автор даної статті пропонує вирізнити як окремий тип теоретичну валідність. Забезпечення останньої є необхідною умовою як для якісної, так і для кількісної стратегій соціального дослідження. Крім того, теоретичну валідність можна розглядати як єднальну ланку між цими стратегіями.

Останнє зауваження з приводу схеми В.Трочима стосується того місця, що його відведено прогностичній валідності (predictive validity). Її також віднесено до конструктної, але вже в іншому підвиді — критеріальної валідності (criterion-related validity), поряд із конверґентною, дискримінантною й конкурентною валідністю. Видається сумнівним, що забезпечення лишень конструктної валідності пов'язане з прогностичним потенціалом дослідження. Радше підґрунтя його забезпечують всі види валідності — і теоретична, і конструктна, і зовнішня, і внутрішня. Отже, прогностичну валідність необхідно вирізнити в окремий вид.

Таким чином, результаційна схема, що репрезентує більш розгорнутий конструкт валідності, включає п'ять елементів: теоретичну, конструктну, зовнішню, внутрішню і прогностичну валідності (див. табл. 4).

Таблиця 4

Конструкт валідності

Види валідності	Запитання, відповіді на які дають уявлення про міру валідизації
Теоретична	Наскільки теоретичний конструкт відповідає реальному соціальному феномену?
Конструктна	Наскільки вимірювальна методика й отримані на її основі результати відповідають теоретичному конструкту?
Зовнішня	Наскільки вибіркова сукупність відповідає ґенеральній популяції й може виступати підґрунтям для узагальнень стосовно інших людей, місць і періодів?
Внутрішня	Наскільки вимірювання дослідження підтверджують існування зв'язку між змінними? Наскільки такі зв'язки можуть бути підтвердженням причинно-наслідкової залежності між змінними?
Прогностична	Наскільки теоретична, зовнішня і внутрішня валідності забезпечують прогностичний потенціал дослідження?

Подана в таблиці 4 інформація дає лише приблизне уявлення про відповідні види валідності, що внеобхіднює докладний опис їх. Оскільки це завдання не можна цілком розв'язати в рамках даної статті, то наступну її частину присвячено тільки теоретичній валідності. Інші види валідності розглядатимуться в подальших публікаціях.

Щодо обґрунтування поняття "теоретична валідність"

Як зазначалося вище, теоретична валідність включає два підвиди: очевидну і змістову. Крім того, видається доречним віднести до цього виду валідності також композиційну і логічну валідності (див. табл. 5). Виокремлення композиційної валідності пов'язане з тим, що в багатьох випадках виникає необхідність структуризації концептуального поля конструкту, а вирізнення логічної — з необхідністю подальшої операціоналізації конструкту.

Перш ніж переходити до опису сутності кожної зі складових теоретичної валідності, розглянемо приклад, що ілюструє роль і місце кожної з них.

Теорія мотивації А.Маслоу[1] включає всі чотири компоненти теоретичної валідності. Очевидна валідність базується на тому положенні, згідно з яким потреби людини є силами, що спонукають до дії. Змістова валідність досягається завдяки вичерпному концептуальному опису людських потреб, що включають такі види: фізіологічні, самозбереження, соціальні, в повазі та самореалізації. Крім того, ця теорія забезпечує, на перший погляд, ще й композиційну валідність. Змістові компоненти не просто перелічені і деталізовані, а й подані у вигляді чіткої побудови — ієрархічної структури кон-

[1] Ілюстративний матеріал щодо мотивації взято з [27, с. 308–310].

цептуальних складових — таким чином, доки не задоволено потреб нижчого рівня, людина не переходить до задоволення потреб вищого. Проте саме щодо композиційної валідності ця теорія є недостатньо переконливою. Так, К.Альдерфер, скориставшись теорією А.Маслоу, здійснив експериментальне вивчення цієї мотиваційної схеми і дійшов висновку, що неадекватною є саме її ієрархічність. Він встановив, що одночасно можуть задовольнятися кілька потреб, що належать до різних рівнів. Кількість таких актуалізованих потреб визначається культурним середовищем, в якому живе людина. Отже, у своїй композиційній складовій конструкт мотивації, запропонований А.Маслоу, не є валідним. Логічна валідність забезпечується завдяки тому, що всі види потреб докладно деталізовані — для кожного виду перелічено конкретні потреби, що до нього входять. Завдяки цьому вможливлюється створення діагностичного інструментарію на основі цієї теорії.

Наведений приклад диктує логіку подальшого розгляду теоретичної валідності в такій послідовності:

Очевидна валідність → *Змістова валідність* → *Композиційна валідність* → *Логічна валідність*

Очевидна валідність. Очевидність конструкту в соціологічних дослідженнях слід трактувати ширше, ніж у психологічних. У психологічному тестуванні очевидну валідність розуміють як міру, в якій зміст тесту і його завдань (пунктів) виглядає в очах тестованого слушним для даної ситуації [28, с. 537]. Такий підхід до очевидної валідності в соціологічних дослідженнях може бути прийнятним при конструюванні соціологічних тестів. Разом із тим її слід розглядати ширше — як очевидну відповідність теоретичного конструкту соціальному феномену.

Досягнення очевидної валідності пов'язане з тим, що дослідження має задовольняти першу норму науковості — предмет дослідження має бути впізнаваним і піддаватися опису [29, с. 38]. У цьому разі теоретичний конструкт також піддається опису такою мірою, щоб у подальшому була можливість його критичного аналізу, поліпшення чи спростування.

У ширшому сенсі, основою очевидної валідності є опора дослідження на теоретичні традиції тієї наукової спільноти, до якої належить дослідник. Крім того, ключовою характеристикою очевидної валідності є соціально-культурна релевантність теоретичної бази тій спільноті, яка є об'єктом дослідження.

Зі сказаного вище можна вивести три ситуації, пов'язані з очевидною валідністю дослідження. Перша ситуація ґрунтується на наявності теоретичної бази, що буде застосована в дослідженні, і на відповідності цієї бази соціально-культурному середовищу, в якому воно здійснюватиметься. У цій ситуації очевидна валідність є забезпеченою від самого початку. Друга ситуація ґрунтується на наявності теоретичної бази, котра ще не була перевірена за нових соціально-культурних умов. Вона характерна для тих досліджень, що ґрунтуються на концепціях, сформульованих стосовно інших, ніж вітчизняні, реалій. Третя ситуація пов'язана з випадком, коли відсутня теоретична база, отже, про соціально-культурну релевантність не йдеться. Це має місце в дослідженнях, присвячених новій і/або мало вивче-

ній проблематиці. У другій і третій ситуаціях питання щодо очевидної валідності може бути розв'язане лише після проведення повноцінного дослідження, в якому були забезпечені всі види валідизації: теоретична, конструктна, зовнішня, внутрішня і прогностична.

Змістова валідність — це міра, якою елементи конструкту, на підставі якого досліджується соціальний феномен, є значимими і, у своїй сукупності, репрезентативними щодо нього[1]. При цьому важливо розуміти, що змістову валідність необхідно співвідносити з конкретною метою, що була покладена в основу створення відповідного конструкту.

Подане вище визначення потребує подальшої деталізації й уточнення, в якому сенсі змістова валідність є вимірюваною властивістю теоретичного конструкту. Мета, покладена в основу створення конструкту, — головний критерій у плані значимості й репрезентативності елементів конструкту (відповідно вони можуть варіювати від одного випадку до іншого). "Значимість" свідчить про "правильність" елементів конструкту застосовно до даної мети. "Репрезентативність" стосується міри, якою елементи конструкту є сумірними аспектам соціального феномена.

Змістова валідність тісно пов'язана з очевидною, бо якщо забезпечена очевидна валідність, то дослідникові доступна теорія, що змістовно описує конструкт, котрий буде покладений в основу дослідження. Отже, очевидна валідність, із необхідністю, є основою змістової.

Проте якщо очевидна валідність відсутня, то змістова валідизація стає першою умовою успішного проведення всього дослідження. Змістова валідність важлива також і в тому сенсі, що пов'язана з конструктною, внутрішньою і прогностичною валідностями. Тому незадовільна змістова валідизація приведе до зміщень на подальших етапах дослідження. Детальніший розгляд цієї особливості буде здійснено далі.

Композиційна валідність. Висування цього виду валідності ґрунтується на твердженні, що більшість соціальних феноменів мають складну внутрішню структуру. Це зумовлює необхідність структуризації того теоретичного конструкту, що буде покладений в основу дослідження.

Композиційна валідність є дворівневою. Її перший рівень пов'язаний з очевидною валідністю, оскільки остання передбачає наявність обґрунтованої теоретичної бази, в межах якої релевантні змінні взаємно впорядковані. Другий рівень композиційної валідності виходить за межі теоретичної роботи й пов'язаний із зовнішньою і внутрішньою валідностями. Завдяки досягненню цього композиційна валідність деталізується. Внутрішня валідність забезпечує інформацію про зміну внутрішньої структури соціального феномена в часі, а зовнішня — про варіативність структури соціального феномена стосовно різноманітних соціальних спільнот[2]. Можна сказати, що теоретичний конструкт "набуває зворотного зв'язку" у результаті проведення емпіричного етапу дослідження й виходить на новий рівень. Після того

---

1 Основу інтерпретації змістової валідності становить праця С.Хайнса (у співавт.) [30].

2 Про роль темпоральної і соціально-просторової реконструкції в обґрунтуванні соціологічних законів див.: [31, с. 5–14].

як досягається цей рівень композиційної валідності, вона стає основою для прогностичної.

Також композиційна валідність пов'язана зі змістовою, оскільки саме змістова задає набір змінних, що становлять концептуальне поле конструкту і є елементами його структури.

Логічна валідність. У наукових працях нечасто можна натрапити на згадування про логічну валідність, які, до того ж, багато в чому є суперечливими. Розглянемо окремі приклади її інтерпретації.

У книжці "Психологія і робота" Д.Шульц і С.Шульц говорять про два підходи до оцінки того, наскільки тесту притаманна логічна валідність: "Перший із них ґрунтується на визначенні *змістової* валідності тесту, а другий — на визначенні його *конструктної* валідності" [32, с. 136]. К.Гуревич визначає логічну валідність як "міру взаємозв'язку та взаємної вивідності змінних та індикаторів"[1], а також розглядає логічну валідність як еквівалент *внутрішньої* [33]. Своєю чергою, В.Паніотто посилається на праці, в яких "*ідеться* про очевидну (face), або логічну валідність, або представництво, — коли валідність процедури очевидна" [8, с. 109].

Таблиця 5

Теоретична валідність

Підвиди валідності	Запитання, відповіді на які дають уявлення про міру теоретичної валідизації
Очевидна	Наскільки теоретичний конструкт від самого початку відповідає досліджуваному соціальному феномену? Наскільки він є упізнаваним і піддається опису? Наскільки повно описано конструкт у теоретичних концепціях? Наскільки ці концепції не суперечать соціально-культурним традиціям тієї спільноти, що є об'єктом дослідження?
Змістова	Наскільки елементи конструкту є значимими й репрезентативними стосовно соціального феномена, який досліджується?
Композиційна	Наскільки конструкт внутрішньо впорядкований? Наскільки ця впорядкованість відповідає внутрішній структурі соціального феномена на даному етапі? Наскільки теоретичний конструкт диференційований стосовно різних соціальних спільнот, що перебувають у фокусі дослідження?
Логічна	Наскільки концептуальний зміст теоретичного конструкту піддається операціоналізації? Чи не суперечить, з точки зору логіки, систма абстрактних понять, покладених в основу створення конструкту, виведеній на її основі системі індикаторів?

Таким чином, логічна валідність, на думку різних авторів, виступає і в ролі очевидної, і в ролі змістової, і в ролі конструктної. Вище було показано, що логічну валідність можна[2] розглядати також в іншому ракурсі — як міру, якою змістові елементи конструкту піддаються операціоналізації. Крім то-

1 Судячи з усього, тут доречно говорити, знову ж таки, про конструктну валідність.

2 І треба, з метою усунення категоріальної суперечності.

го, умовою досягнення логічної валідності є несуперечливість між системою абстрактних понять, якими описано дослідницький конструкт, і системою емпіричних індикаторів, побудованих на основі цих абстрактних понять.

Незадовільна теоретична валідність як джерело зміщення даних

Емпірична частина дослідницької роботи може бути ретельно відпрацьована, але якщо заздалегідь не було забезпечено задовільної теоретичної валідизації, то емпірична частина від самого початку перебуває під загрозою. Кожна зі складових теоретичної валідності пов'язана з певними типами зміщення даних.

Зміщення даних за недостатньої очевидної валідизації. Оскільки фундаментом очевидної валідності є передусім вибір теоретичної бази, що має бути покладена в основу емпіричного дослідження, а також оцінка цієї бази в плані її соціокультурної релевантності досліджуваній спільноті, то вона є найбільш суб'єктивним елементом теоретичної валідності. Виходячи з цього, головною загрозою для очевидної валідності є особливості людського мислення. Головне зміщення в даному разі зумовлене втратою адекватного фокуса дослідження. Останній може зміститися з релевантного цьому соціальному феномену теоретичного конструкту на конструкт, який насправді лише видається адекватним у даній ситуації. Чинниками такого зміщення є такі феномени людського мислення[1]:

(1) Феномен самовпевненості: тенденція бути радше впевненим, ніж точним, тобто переоцінювати коректність своїх переконань.

(2) Упередженість стосовно доказів: тенденція шукати інформацію, що підтверджує власну думку.

(3) Евристика репрезентативності: стратегія судити про міру ймовірності чогось, оцінюючи, наскільки добре воно представляє специфічні прототипи чи відповідає їм, може змусити людину знехтувати додатковою корисною інформацією.

(4) Помилка базової оцінки: тенденція іґнорувати або не цілковито використовувати базову оцінну інформацію, перебуваючи під впливом частковостей, характерних для аналізованого випадку.

(5) Доступність евристики: ефективний, але небезпомилковий емпіричний метод, що оцінює ймовірність речей з точки зору доступності їх у пам'яті. Якщо певні приклади легко спадають на думку, ми гадаємо, що вони є загальновизнаними.

(6) Ілюзорний взаємозв'язок: сприйняття взаємовідносин там, де їх у реальності немає, або сприйняття взаємовідносин як більш тісних, ніж вони є насправді.

---

1 Докладніше див.: [34, с. 138–157].

Такого штибу загрози і зміщення найбільшою мірою характерні для досліджень, які спираються на теоретичні концепції, не адекватні соціокультурним реаліям досліджуваної спільноти, а також для досліджень, присвячених недостатньо чи зовсім не вивченій проблематиці. У першому разі дослідницький процес "може піти не тим шляхом" — замість адаптації відповідної теоретичної концепції до інших соціокультурних умов її сприймають як самоочевидну теоретичну базу дослідження. У другому випадку теоретична база і створені на її основі конструкти не відповідатимуть реальним соціальним феноменам, що позбавить смислу всю подальшу роботу.

Прикладом, що ілюструє незадовільну очевидну валідність теоретичного конструкту і відповідні зміщення отриманих даних, є застосування в "Європейському соціальному дослідженні" модифікованого варіанта міжнародної стандартної класифікації рівнів освіти ЮНЕСКО (ISCED). Застосування цієї схеми призвело до неадекватних відмінностей у показниках рівня освіти, здобутої респондентами віком 25–64 років, у різних європейських індустріально розвинених країнах (докладніше див.: [35, с. 156–161]). На думку автора зазначеної праці С.Оксамитної, в такі розбіжності важко повірити, навіть з урахуванням національних традицій країн-учасниць "Європейського соціального дослідження". Отже, недостатня соціокультурна релевантність теоретичного конструкту національним особливостям країн, що беруть участь у дослідженні, спричинилася до отримання зміщених результатів стосовно здобутого індивідами рівня освіти.

Зміщення даних за недостатньої змістової валідизації. У випадку змістової валідності відповідні види загроз і зміщень мають об'єктивний характер. Коли очевидна валідність від початку недосяжна, першим завданням теоретичної валідизації стає детальний опис теоретичного конструкту, який представляє соціальний феномен, що перебуває у фокусі дослідження.

З наведеного вище визначення змістової валідності випливає, що головними загрозами для неї є: 1) невключення в змістовне поле конструкту значимих і включення незначимих, з точки зору цілей дослідження, складових; 2) нерепрезентативність їх. Натомість зміщення, спричинені цими загрозами, чітко виявляються на наступних етапах дослідницької діяльності — при конструктній, внутрішній і прогностичній валідизації.

По-перше, змістова валідність слугує основою для конструктної. Не маючи задовільного у змістовому сенсі конструкту, навіть у разі ретельного проведення МТММ-експерименту[1], можна отримати зміщені результати конструктної валідизації. Разом із тим постає питання: чи можна взагалі отримати задовільні результати МТММ-експерименту для незадовільного теоретичного конструкту? Це можливо у тих випадках, коли конструкт, призначений для вимірювання одного соціального феномена, зміщений у концептуальному полі, внаслідок чого він "покриває" частину релевантного соціального феномена і частину іншого соціального феномена, який не цікавить дослідника, але концептуально пов'язаний із першим (див.

[1] МТММ — від англ.: multitraite-multimethod matrix. Для ознайомлення із сутністю МТММ-експерименту див.: [1, с. 82–86; 2, с. 152–154; 24].

рис. 1)[1]. У такому разі може бути продемонстрована задовільна дискримінантна і конверґентна валідність і прийняте рішення про наявність конструктної, що, втім, буде хибним висновком.

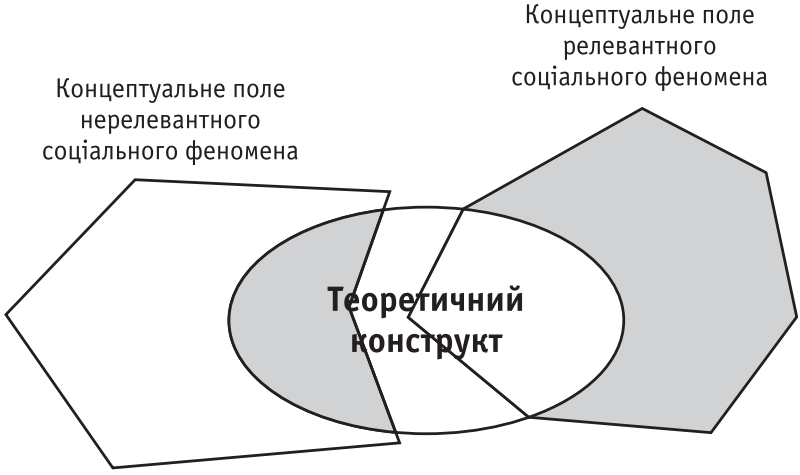

Рис. 1. Зміщення конструкту внаслідок незадовільної змістової валідизації (сірим кольором позначено "потенціал" зсуву)

По-друге, в разі незадовільної змістової валідності зміщеними можуть виявитися висновки щодо причинно-наслідкових зв'язків. У цьому разі йдеться про перевірку впливу "третьої" змінної на зв'язок, що цікавить дослідника, як необхідну умову досягнення внутрішньої валідності. Оскільки питання про те, які змінні виступатимуть як контрольні, вирішується саме в теоретичному ракурсі, то невключення значимих концептів у конструкт обтяжене зміщенням результатів не лише дескриптивної, а й квазіекспериментальної роботи.

По-третє, міра змістової валідизації пов'язана із прогностичним потенціалом дослідження. Нерепрезентативний у змістовому сенсі конструкт не забезпечує всієї необхідної інформації про досліджуваний соціальний феномен, що, своєю чергою, відбивається на точності прогнозу. Так, показовим є приклад методик, результати яких приводяться до єдиного показника — індексу [30, с. 242]. У випадку невключення в конструкт значимих концептів значення такого індексу відрізнятиметься від істинного, що було б отримане в результаті використання змістово задовільного конструкту. Прогноз, в основу якого покладено такі зміщені індекси, набуває зміщеного характеру. Крім того, у даному випадку неможливо досягти задовільної

[1] Зміст рис. 1 полягає в тому, що концептуальне поле соціального феномена можна уявити у вигляді двовимірного простору певних властивостей і характеристик. Мірою розширення цього простору він поширюватиметься на інші соціальні феномени, що вимагає поділу соціальних феноменів певними межами. Теоретичний конструкт у даному випадку і є тією абстракцією, котра потрібна для наукового відображення властивостей і характеристик відповідного соціального феномена. Тобто він може бути поданий у вигляді відповідної ділянки цього двовимірного простору.

композиційної валідності через втрату частини структурних компонентів теоретичного конструкту, що також веде до зміщень у прогнозах, зроблених на основі результатів дослідження.

Як приклад теоретичного конструкту, що демонструє незадовільну змістову валідність, можна навести Індекс людського розвитку, застосовуваний ООН для порівняльної оцінки потенціалу людського розвитку в різних країнах. Основу цього індексу становить теоретичний конструкт, що включає три концепти: очікувану тривалість життя при народженні, рівень освіти (складається з освітнього рівня дорослого населення і сукупної частки всіх, хто навчається), ВВП на душу населення у доларах США [36, с. 355]. Попри значимість указаних концептів вони не забезпечують репрезентативності щодо феномена людського розвитку, що веде до зміщень у процесі обчислення цього індексу. Так, у звіті ООН про людський розвиток 2007/2008 років Україна посідає 76 місце між Колумбією (75 місце) і Самоа (77 місце), хоча навряд чи умови життя в цих країнах можна прирівнювати до українських реалій [36, с. 230].

Зміщення даних за недостатньої композиційної валідизації. Якщо подати взаємозв'язок різноманітних видів валідності у вигляді схеми, то композиційна валідність у багатьох сенсах виступатиме єднальною ланкою (див. рис. 2).

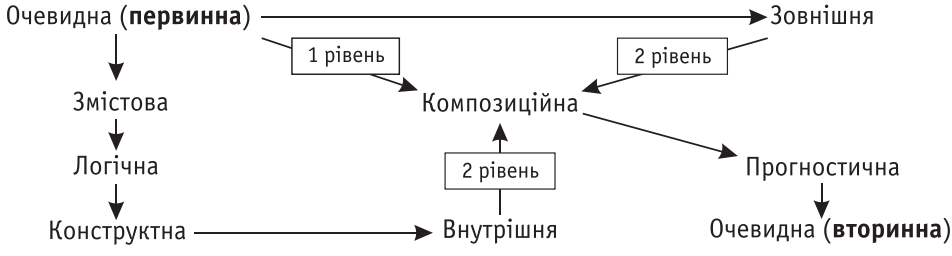

Рис. 2. Взаємозв'язок різних видів валідності

Таке схематичне зображення дає уявлення про загрози, пов'язані із композиційною валідністю (див. табл. 6). При цьому важливо враховувати багаторівневий і комплексний характер цих загроз.

Зміщення, пов'язані з цими загрозами, стосуються прогностичного потенціалу дослідження. Частково це питання розглядалося вище при описанні зміщень, пов'язаних зі змістовою валідністю. Разом із тим навіть за ретельної змістової валідизації залишається необхідність урахування просторово-часового чинника, який може додавати свою частку зміщення. Так, однаковий у змістовому сенсі теоретичний конструкт може мати різноманітні структури залежно від розглядуваної соціальної спільноти. Поряд із цим структура будь-якого соціального феномена змінюється із плином часу, що висуває умову постійних уточнень і кориґування конструкту. За недотримання цієї умови одного разу отримані результати і забезпечена на їх основі композиційна валідність виявляються зміщеними стосовно конкретних просторово-часових випадків у межах розгляду соціального феномена, що перебуває у фокусі дослідження.

Таблиця 6

Загрози, пов'язані з композиційною валідністю

<table>
<tr><td colspan="3">Змістова валідність</td></tr>
<tr><td colspan="2">Задовільна</td><td>Незадовільна</td></tr>
<tr><td colspan="2">Внутрішня валідність</td><td rowspan="4">Композиційної валідності не можна досягти через відсутність важливих структурних компонентів теоретичного конструкту</td></tr>
<tr><td>Задовільна</td><td>Незадовільна</td></tr>
<tr><td>Зовнішня валідність[1]</td><td rowspan="3">Композиційної валідності не можна досягти через неадекватне подання взаємозв'язку між структурними компонентами теоретичного конструкту</td></tr>
<tr><td>Незадовільна</td></tr>
<tr><td>Композиційної валідності не можна досягти через неможливість специфікації даних дослідження стосовно різних соціальних спільнот</td></tr>
</table>

З огляду на викладене вище композиційна валідність є найдинамічнішим елементом теоретичної валідності і завдяки забезпеченню її відкривається можливість максимально коректних соціальних прогнозів.

Прикладом, що ілюструє недостатню композиційну валідність, є використання конструкту життєвих цінностей Ш.Шварца під час дослідження населення України в межах другої хвилі "Європейського соціального дослідження"[2]. Зважаючи на те, що згаданий конструкт є валідним в очевидному і змістовому сенсі, наступним аспектом перевірки композиційної валідності є просторово-часовий чинник. Оскільки результати, отримані на основі цього конструкту, проаналізовані не лише стосовно України загалом, а й щодо чотирьох її макрорегіонів (центрального, західного, східного і південного), тож просторову специфіку враховано. Разом із тим унаслідок однократності дослідження (на момент 2005 року) в межах композиційної валідизації не враховано часової динаміки змін відповідних цінностей, що і є причиною недостатнього рівня валідності. Лише після участі України в кількох етапах "Європейського соціального дослідження" вможливиться досягнення необхідного рівня композиційної валідності.

Зміщення даних за недостатньої логічної валідизації. Загрози, пов'язані з логічною валідністю, можуть зумовлюватися: 1) порушенням правил дедуктивного виведення при формулюванні індикаторів, що будуть покладені в основу створення вимірювальної методики; 2) повною або частковою незвідністю абстрактних понять, покладених в основу теоретичного конструкту, до конкретних індикаторів.

---

[1] У разі задовільної зовнішньої валідності в межах даної схеми загроз композиційній валідності не буде.

[2] Докладніше про використання конструкту життєвих цінностей Ш.Шварца див.: [37, с. 226–273].

Перша загроза обертається зміщенням результатів конструктної валідизації. Навіть якщо мати валідний у змістовому сенсі теоретичний конструкт, але порушити правила виведення, дослідник отримує методику, яка вимірюватиме не соціальний феномен, що перебуває у фокусі дослідження, а якийсь "артефакт", що не відповідає дослідницьким цілям.

У разі другої загрози можливі два результати, пов'язані з подальшим емпіричним дослідженням. У разі цілковитої незвідності абстрактних понять, покладених в основу теоретичного конструкту, до конкретних індикаторів дослідникові доведеться обмежитися лише теоретичними розвідками з теми його інтересів. При цьому зміщення зумовлюватимуться абсолютною неможливістю досягнення композиційної валідності другого рівня: теоретичний конструкт не можна буде деталізувати, виходячи із просторово-часового чинника. Натомість у разі часткової незвідності абстрактних понять подальша дослідницька робота набуває обмеженого характеру, що внеможливить отримання частини релевантної інформації й призведе до часткової недосяжності композиційної валідності другого рівня.

Приклад відсутності логічної валідності демонструє відома теоретична побудова Т.Парсонса — так звана концепція соціальної дії[1]. Незважаючи на спробу об'єднання соціологічного аналізу на мікро- і макрорівні, визначення підсистем соціальної дії (*соціальна*, *культурна*, *особистісна* і *поведінкового організму*) сформульовані на такому загальному рівні, що з них можна вивести й операціоналізувати все, що завгодно, а зрештою — нічого. Своєю чергою, сітка AGIL, призначена для пояснення функцій перелічених підсистем[2], є простою експлікацією положень загальносистемної методології, не доведеною до бодай якогось конкретного рівня. У результаті всього цього цілком логічна на загальносоціологічному рівні теорія Т.Парсонса не забезпечує підстав для логічної валідності й залишається емпірично неперевірюваною.

Стислі висновки

Пропонована стаття є радше спробою постановки нової проблеми, ніж завершеним розв'язанням її. Численні проблемні аспекти розгляду теоретичної валідності окреслено в статті неявним чином. Висвітлення їх, як і більш повний опис феномена теоретичної валідності, потребує подальшого теоретичного пошуку й емпіричних досліджень, які вможливлять визначення того, які із зазначених у статті вимог до теоретичної валідності відповідають реальним можливостям досягнення їх [39, с. 166].

Крім того, результати, отримані шляхом розв'язання завдань, поставлених у даній статті, потребують власної валідизації, виходячи з головних критеріїв обґрунтованості дослідницької методології: всебічності опису предмета дослідження, відповідальності й інтеґрованості у загальний контекст

---

1 Докладніше див.: [38, с. 118–131].

2 Соціальна підсистема виконує функцію інтеґрації, культурна — функцію збереження і відтворення зразка (латентність), особистісна — функцію ціледосягнення, поведінкового організму — функцію адаптації.

світової соціології[1]. Наступним важливим питанням розгляду теоретичної валідності є дослідження конкретних методів теоретичної валідизації.

Література

1. *Девятко И.Ф.* Диагностическая процедура в социологии: Очерк истории и теории. — М., 1993.

2. *Анастази А., Урбина С.* Психологическое тестирование. — СПб., 2005.

3. *Garson D.* Validity. — http://www2.chass.ncsu.edu/garson/PA765/validity.htm.

4. *Ядов В.А.* Социологическое исследование: Методология, программа, методы. — М., 1972.

5. *Волович В.И.* Надежность информации в социологическом исследовании: Проблемы методологии и методики. — К., 1974.

6. *Докторов Б.З.* О надежности измерения в социологическом исследовании. — Л., 1979.

7. *Саганенко Г.И.* Надежность результатов социологического исследования. — Л., 1983.

8. *Паниотто В.И.* Качество социологической информации (методы оценки и процедуры обеспечения). — К., 1986.

9. *Саганенко Г.И.* Структура эмпирического результата в социологии и проблема его надежности // Социология: 4М. — 1994. — № 3–4. — С. 5–23.

10. *Ядов В.А.* Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности. — М., 2007.

11. *Saris E.W., Gallhofer I.* Report on the MTMM experiments in the pilot studies. — Amsterdam, s.a.

12. *Батыгин Г.С.* Обоснование научного вывода в прикладной социологии. — М., 1986.

13. *Клайн П.* Справочное руководство по конструированию тестов. — К., 1994.

14. *Trochim W.* Types of Reliability // Knowledge Base: Research Methods. — http://www.socialresearchmethods.net/kb/reltypes.php.

15. *Gustav W. F.* Theory Construction. — http://www.scils.rutgers.edu/~gusf/theory.html.

16. *Cronbach L., Meehl P.* Construct Validity in Psychological Tests // Psychological Bulletin. — 1955. — №. — P. 281–302.

17. *Вельцель Х., Інглгарт Р.* Людський розвиток і "вибух" демократії: варіації змін режимів серед 60 суспільств // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2008. — № 1. — С. 85–118.

18. *Головаха Є., Горбачик А., Любива Т., Паніна Н., Середа В., Урсуленко К.* Суб'єктивна надійність: теорія і методи вимірювання (ІСН) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2008. — № 1. — С. 166–188.

19. *Blalock H.M.* Theory Construction: From Verbal to Mathematical Formulations. — New Jersey, 1969.

20. *Bogardus E.S.* Concepts in Sociology for Students // Sociology and Social Research. — 1960. — № 3. — P. 200–208.

21. *Паніна Н.* Вимірювання в соціології та принципи застосування тестів у масових опитуваннях // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 1998. — № 1–2. — С. 53–68.

22. *Johnston J. M., Pennypacker H. S.* Strategies and tactics of human behavioral research. — New Jersey, 1980.

[1] Докладніше див.: [40, с. 5–6].

23. *Trochim W.* Introduction to Validity // Knowledge Base: Research Methods. — http://www.socialresearchmethods.net/kb/introval.php.

24. *Campbell D., Fiske D.* Convergent and Diskriminant Validation by the Multitrait-multimethod Matrix // Psychological Bulletin. — 1959. — № 2. — P. 81–105.

25. *Кэмпбелл Д.* Модели экспериментов в социальной психологии и прикладных исследованиях. — М., 1996.

26. *Циба В.Т.* Математичні основи соціологічних досліджень: кваліметричний підхід. — К., 2002.

27. *Варій М.Й.* Психологія особистості. — К., 2008.

28. *Холден Р.Р.* Очевидная валидность // Психологическая энциклопедия. — СПб., 2006. — С. 537.

29. *Эко У.* Как написать дипломную работу. — М., 2003.

30. *Haynes S., Richard D., Kubany E.* Content Validity in Psychological Assessment: A Functional Approach to Concepts and Methods // Psychological Assessment. — 1995. — № 3. — P. 238–247.

31.*Головаха Є.* Соціологічне знання: специфіка, критерії науковості та перспектива розвитку // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2004. — № 1. — С. 5–14.

32. *Шульц Д., Шульц С.* Психология и работа. — СПб., 2003.

33. *Гуревич К.М.* Валидность (словарная статья). — http://www.ecsocman.edu.ru/db/msg/10045.html.

34. *Майерс Д.* Социальная психология. — СПб., 2003.

35. *Оксамитная С.* Неравенство в образовании: Украина в европейском контексте // Украинское общество в европейском пространстве / Под ред. Е.Головахи, С.Макеева. — К.; Харьков, 2007. — С. 156–173.

36. Human Development Report 2007/2008. Fighting climate change: Human solidarity in a divided world. — New York, 2007.

37. *Магун В., Руднев М.* Жизненные ценности населения: сравнение Украины с другими европейскими странами // Украинское общество в европейском пространстве / Под ред. Е. Головахи, С. Макеева. — К.; Харьков, 2007. — С. 226–273.

38.*Ритцер Д.* Современные социологические теории. — СПб., 2002.

39. *Панина Н.В.* Избранные труды по социологии : В 3-х т. — Т. I. Вопросы теории, методологии, технологии социологического исследования и профессиональной этики. — К., 2008.

40. *Hubbell G.S.* The Validity of Research Methodology // Handbook of Research Design and Social Measurement / Ed. by D.C.Miller. — Newbury Park; London; New Delhi, 1991. — P. 5–6.